

Osmanlı Modernleşmesinde Bir Mühtedi:
Mustafa Celâleddin Paşa (Konstanty Borzecki)
(1826-1876)

Necati Çavdar* - Burhan Budak**

Ailesi

Wincenty Borzecki ve Jozefa Borzecki'nin altı erkek çocuğunun ikincisi olarak 10 Nisan 1826 tarihinde doğmuş olan Konstanty Borzecki'nin ailesi Lehistan asıllı olup yaşamlarını Wielkopolska bölgesinde bulunan Sulmierzyce'de sürdürmüşlerdir¹. Annesinin evlilik öncesi soyadı Kurczewska'dır². Babası Wincenty Borzecki, çok eski ve köklü bir Leh ailesine mensuptur. Wincenty Borzecki bir müddet Lehistan ordusunda subaylık yapmış, ordudan kendi isteği ile ayrıldıktan sonra Jozefa Kurczewska ile evlenmiştir.

Aile, Polkozic armasını kullanmıştır³. Söz konusu armanın biçimsel tarifini, bu konuda 1983 yılında Varşova'da incelemelerde bulunan Taha Toros'un elde etmiş olduğu birinci el kaynaktan aktarmak gerekirse; *"Armanın üst kısmı, belden aşağısı kesilmiş bir keçi başıdır. Armanın alt kısmında ise bir eşekbaşı yer alır. Bu eşekbaşının fonu kırmızı, kendisi gri renklidir. Keçi ve eşek kafaları birbirine bir taç ile bağlıdır. Bu tacın baş kısmı noktalarla ayrılmış, üç yapraktan oluşmaktadır"*⁴.

Lehistan'ın Sulmierzyce kentinin Wawolnica kasabasında bulunan bir belgeden, Konstanty'nin atalarının kökeninin 1334 yılına kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır⁵. 16. yüzyılda Lehistan'da soyağları kullanılmaya başlandığında bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, ncavdar19@gmail.com ORCID:0000-0002-0713-6803

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, b.budak060@hotmail.com

1 Jerzy S. Latka, *Lehistan'dan Gelen Şehir: Mustafa Celâleddin Paşa*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 15.

2 TTA, TT_635562/001635562019, [earsiv.sehir.edu.tr], (02.11.2017), s. 2.

3 Latka, *age.*, s. 15.

4 Taha Toros, *Nâzım Hikmet*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005, s. 22.

5 Latka, *age.*, s. 15.

aile aynı zamanda kendilerine ait olan “Borzecin” köyünün isminden esinlenerek “Borzecki” soyadını almışlardır⁶.

Konstanty Borzecki, 1844'te Piotrków'da lise tahsilini bitirdikten sonra Varşova Güzel Sanatlar Akademisi'ne başlayarak resim eğitimi almıştır. 1846 yılında Wloclawek'teki Katolik Papaz okuluna girerek klasik ve dinî eğitim görmüştür. Eğitim süresince Anadili olan Lehçeden başka Latince, Fransızca, Rusça ve Almanca öğrenmiştir. Türkoloji eğitimiyle ilgili bir belge bulunmamakla birlikte, 1869'da İstanbul'da yayınlanan, “Les Turcs Anciens et Modernes” kitabı, onun Türkoloji eğitimi almış olabileceğine kanıt olarak gösterilebilir⁷.

Osmanlı Devleti'ne İltica Etmesi

Konstanty Borzecki 1848 yılında Lehistan'daki ihtilale katılmış, bu ihtilalin kısa sürede bastırılmasından sonra Prusya ordusuna esir düşmüştür. Yaklaşık üç haftalık bu esaret hayatından sonra Prusya'dan sınır dışı edilmiş⁸ ve ardından Fransa'ya iltica ederek Paris'e gitmiştir⁹. Fransız Ordusu'nda Subay olabilme düşüncesi ile Paris'e giden Paşa, bu esnada Fransız Ordusu'nun subay ihtiyacı bulunmamasından ötürü bu düşüncesini gerçekleştirilememiştir¹⁰. Bu esnada Sultan Abdülmecid'in Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan Lehli mülteciler hakkında Rusya'ya vermiş olduğu; “*tahtımdan vazgeçerim fakat zîr-i himayeme iltica eden biçareleri düşmanlarına teslim edemem*”¹¹ cevabı gazetelerde de yer almıştır. Sultan Abdülmecid'in bu sözlerinin Avrupa'da duyulması, aralarında Konstanty Borzecki'nin de bulunduğu Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları için teşvik edici bir unsur olmuştur¹².

Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne ilticasını kolaylaştırıcı sebeplerden birisi de

6 Aynı yer.

7 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, haz. Sadık Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 35.

8 Enver Celâleddin Paşa, “Oğlum Sâmih Bey” adlı mektubunda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Prusya Hükümeti tarafından sınır dışı edildiğini ve Paris'te subaylık sınavında muvaffakiyet gösterdiği halde bu sırada Osmanlı Devleti'nin mültecileri kabul edeceğini açıklamasından sonra Osmanlı Devleti'ne geldiğini aktarmaktadır. Jerzy S. Latka ise Paşa'nın Prusya Hükümeti'nden pasaport almaya hak kazanmasından sonra subay olma hayali ile Paris'e gittiğini ancak Fransa ordusunun o sıralarda subaya ihtiyacı olmamasından ötürü Osmanlı Devleti'ne iltica ettiğini belirtmektedir. Bkz. Enver Celâleddin Paşa, “Oğlum Sâmih Bey'e”, *Tarih ve Toplum*, C 1/ S. 1, 1984, s. 5; Latka, *age.*, s. 16.

9 Enver Celâleddin Paşa, *agm.*, s. 5.

10 Latka, *age.*, s. 16.

11 Enver Celâleddin Paşa, *agm.*, s. 5.

12 Enver Celâleddin Paşa, *agm.*, s. 5.

Paris merkezli olarak faaliyet gösteren “Hotel Lambert”’in Osmanlı Devleti’ndeki uzantısı olmuştur. Hotel Lambert’in Osmanlı’daki uzantısı, Lehli mültecilerin Osmanlı Devleti’ne sığınmalarında, sığındıktan sonra da Osmanlı’daki yeni yaşamlarının organize edilmesinde faydalı faaliyetlerde bulunmuştur.

Bu otel’in faaliyetlerine değinmek yerinde olacaktır. 1830-1831 yılları arasında Lehistan’daki ihtilal girişiminin Rusya tarafından izale edilmesi sonucunda, çeşitli Avrupa ülkelerine, özellikle de Fransa’nın Paris şehrine, giden leh mültecileri Prens Adam Jerzy Czartoryski önderliğinde birleşmişlerdi. Bu birleşme, Prens Czartoryski’nin 1833 yılında satın almış olduğu “Hotel Lambert”te kökleşmiş ve zamanla Leh mültecilerinin toplandığı bir mesken haline gelmiştir. “Hotel Lambert”, Lehistan’ın bağımsızlığını yeniden kazanabilmesi için yapılan çalışmalarının temsili mekânı, Avrupa çapında sürdürülmüş olan politik faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir¹³.

Leh mültecilerinin Fransa’daki öncüsü olan Prens Czartoryski, Michal Czaykowski’ye, İstanbul’a gitmesi ve Lehli mültecileri organize etmesi için telinde¹⁴ bulunmuştur. Bu amaçla Czaykowski 1841 yılının Ekim ayının sonlarında İstanbul’a gelmiştir. Bu girişimin neticesinde, Prens Czartoryski’nin temsilcisi olarak Czaykowski İstanbul’da “Doğu Ajansı”¹⁵’ni kurmuştur. Bu ajans, İstanbul’da bulunan Lehlerin ulus bilincini güçlendirmek ve Osmanlı Devleti’nin de yardımıyla Lehistan’ın bağımsızlığına ön ayak olmak gibi ideallerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli çalışmalara öncülük etmiştir¹⁶. Ajansın faaliyetlerinin en etkili örneği olarak Lehlerin kolonizasyonu için İstanbul’da Polonezköy’ün¹⁷ kurulması gösterilebilir. Prens Adam Czartoryski, İstanbul’daki

13 Hakan Demir, “Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan ‘Nacertanije Planı’ (1840-1844)”, *AVİD*, II/1, 2013, s. 272.

14 Mehmet Czaykowski Paris’te tanıştığı Prens Adam Czartoryski’nin ve onun politik hedeflerinin temsilciliğini yapmak üzere sırası ile Roma, İtalya, Almanya ve son olarak Osmanlı’da bulunmuştur (Gülнар Kara, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa’nın Osmanlı Anıları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 7).

15 “Hotel Lambert’in ilk daimi şubesidir” (Kara, *age.*, s. 210).

16 Kara, *age.*, s. 6-7.

17 Adam Czartoryski tarafından 1842 yılında kurulan ve eskiden Adampol olarak bilinen Polonezköy, İstanbul’da bulunan bir Polonyalı köyüdür. Günümüzde “Polonezköy Tabiat Parkı” adıyla hâlâ varlığını korumakla birlikte İstanbul’un Beykoz ilçesine bağlıdır. Polonezköy’ün (Adampol) kuruluşu, tabiyet meselesi, imar faaliyetleri ve sosyal hayatında 1842-1922 yılları arasındaki gelişimi için bkz. Hacer Topaktaş, “Polonezkoy (Adampol) (1842-1922), Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat”, *Belleten*, C LXXIX/ S. 284, 2015, s. 283-320.

Katolik Lazarist rahiplerin elinde bulunan büyük miktarlardaki arazilerden bir kısmına Polonezköy'ün kurulabilmesi için teklifte bulunmak suretiyle bir mektup göndererek Osmanlı Devleti'nden izin istemiştir. 3 Mart 1842'de imzalanan bir anlaşmaya göre Prens Czartoryski, Lazaristlerden beş bin dönümlük bir araziye süresiz olarak kiralamıştır. 19 Mart 1842'de yapılan dini bir tören ile açılışı yapılan bu köye, kurulmasına önyak olan Prens Adam Czartoyksi'ye ithâfen "Adampol" adı verilmiştir¹⁸. Polonezköy'ün kuruluşunda en önemli rolü oynayan ve 1850 yılına kadar buraya başkanlık yapmış olan kişi Michael Czaykowski'dir.

1849 yılı ortalarında Osmanlı topraklarına gelen Konstanty Borzecki'nin Michal Czaykowski ile mektuplaştığı bilinmekle beraber onunla en az bir defa da görüşmüş olması muhtemeldir. Çünkü Avrupa'nın entelektüel çevrelerinde yakinen tanınan Czaykowski'nin girişimleri sonucu, Fransa elçiliğinin vermiş olduğu bir emir ile Lehlerin Osmanlı Devleti'ne ilticalarını kolaylaştırmak için Czaykowski'yi referans göstererek Fransa pasaportu almaları sağlanmıştı¹⁹. Constanty Borzecki de bu kolaylıktan faydalanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. "*Polonyalıların Türk ordusuna muhacerette bulunabilmeleri için, önderleri Prens Adam Jerzy Czartoryski'nin onları tavsîyesi gerekirdi*"²⁰ ifadesi de öne sürdüğümüz ihtimali destekler mahiyettedir. Prens Adam Czartoryski ise söz konusu referansın alınabilmesi için imtiyaz sahibi olarak Michal Czaykowski'yi yani İstanbul'daki "Doğu Ajansı"nın temsilcisini seçmiştir. Bu sebeple Constanty Borzecki'nin Osmanlı Devleti'ne ilticasını ve Osmanlı Ordusu'nda istihdam edilmesini sağlayan en önemli etken Michal Czaykowski olmuştur.

Konstanty Borzecki, Osmanlı'ya iltica etmesinden sonra 1849 yılında Müslüman olarak Mustafa Celâleddin adını almış, Harbiye hocası Fransız subaylar tarafından imtihan edilmiştir. Eğitimi ve harita bilgisi sebebiyle Osmanlı ordusunda Yüzbaşı rütbesiyle, harita subayı olarak göreve başlamış ve uzun yıllar Osmanlı Harbiye'sinde harita hocalığı yapmıştır²¹. 1850-1876 yılları arasında çok sayıda savaşta Osmanlı subayı olarak görev almış olan Mustafa Celâleddin, Karadağ (1852), Kırım Savaşı (1853-1856), Bağdat (1857), Karadağ (1861), Girit (1867),

18 Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, *Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya*, Polonya Ankara Büyükelçiliği, Ankara 2003, s. 100.

19 Kara, *age.*, s. 69.

20 Latka, *age.*, s. 17.

21 İ. Arda Odabaşı, *Mustafa Celâleddin Paşa, Eski ve Modern Türkler*, https://www.academia.edu/8205033/MUSTAFA_CELALETTİN_PAŞA_ve_ESKİ_VE_MODERN_TÜRKLER

Hersek (1875), Karadağ (1876) mücadelelerine katılmıştır. Bu savaşlarda çeşitli yerlerinden çok defa yaralanmıştır²².

Osmanlı Ordusu'ndaki Görevleri

Osmanlı Devleti'nin doğudaki sınır komşusu olan İran ile ilişkilerinde, 23 Ağustos 1514 tarihli Çaldıran Muharebesi'nden 19. asrın ortalarına kadar yaşanan sınır problemlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. 1847 tarihli Erzurum Anlaşması'na göre İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilafı yerlerin görüşülmesi için komisyonlar kurulmasına karar verilmiş ancak İran'daki taht değişikliğinden kaynaklanan idari boşluğu fırsat bilen bazı grupların ayaklanması nedeniyle oluşturulacak komisyonlar tehlikeye düşmüştür. Osmanlı Devleti de bu ayaklanmaların tehditkârlığına dayanarak, mevcut tehlikeyi ortadan kaldırmak amacıyla Kotur'u işgal etmiştir²³.

Kotur'un sorunlu bölgelerden biri olarak anılmasında geneli Kürt kökenli olan aşiretlerin, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki süreli göçleri de etkili olmuştur. Aşiretlerin söz konusu mevsimlik göçleri zaman zaman sınır ve tabiiyet problemlerinin çıkmasına sebep olmuştur²⁴. Nihayetinde Osmanlı Devleti, bölgedeki sınır güvenliğini tesis edilebilmek amacıyla burada bir garnizon oluşturma kararı almış, Mustafa Celâleddin de bu garnizonda görevlendirilmiştir.

Burada Müşir Reşid Paşa'nın maiyetinde görev yapan Mustafa Celâleddin, 21 Mart 1851'de Mehmed Sadık Paşa'ya yazmış olduğu bir mektubunda: "*Van'da bulunduğum süre boyunca bütün gün memleket hasreti ve can sıkıntısı içerisindeyim. Bu nedenle hiçbir şeye inanmıyorum ve hiçbir şeyden medet ummuyorum*"²⁵ ifadelerini kullanmıştır. Kendisini bu karamsarlıktan kurtarmak amacıyla kendini resim yapmaya veren Mustafa Celâleddin, "*Asya tabiatının renkleri ve Asya hüznü burada o kadar canlı ki, artık boyaların bana yetişmiyor*" ifadesiyle resim çalışmalarına harcadığı mesaiyi belirtmiştir. Resim çalışmalarının dışında, Avrupa'da askerlik ve mühendislik alanlarında yayımlanan kitapları getirtip kendisini büyük bir azimle yetiştirmiştir.

22 Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 36.

23 Sarıçioğlu, *age.*, s. 125. Hudut komisyonları çalışmalarına başlamadan evvel Osmanlı Devleti'nin, söz konusu isyanı (Salar İsyanı) kendi lehine değerlendirip Kotur'a asker göndermek suretiyle bölgeyi himayesi altına aldığı da belirtilmektedir. bkz. Zuhal Özbaş, *XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınır Diplomasisinde Caf Aşireti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 36.

24 Uluçerler, *agl.*, s. 271.

25 Latka, *age.*, s. 19

Bu azmin meyvesi olarak da Müşir Paşa'nın isteği üzerine Doğu Anadolu'daki savunma hattının güçlendirilmesi amacıyla Kotur'da yapmış olduğu müstahkem mevki modelini komutanına sunmuştur. Müşir Reşid Paşa'nın modelin tatbikine karar vermesi üzerine, istihkâmın kurulmasını yapmak üzere İstanbul'dan gelen mühendis Albay Abdi Bey görevlendirilmiştir. Ancak Albay Abdi Bey'in, Mustafa Celâleddin'in hazırlamış olduğu bu modeli tatbik edemeyeceğini belirtmesi üzerine modelin kurulmasını da Mustafa Celâleddin üstlenmiş, Albay Abdi Bey ise ona yalnızca tercümanlık yapmıştır²⁶.

Kotur'da tatbikine karar verilen bu modelin teorik, şematik ve de pratik anlamda içerdiği tüm detayları, günümüze ulaşmış bulunan Mustafa Celâleddin'e ait el yazması bir defterden öğrenmekteyiz. 231 sayfadan müteşekkil olan bu defterin ekseriyeti Fransızca olup yalnızca 16 sayfası Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Mustafa Celâleddin'in Osmanlı topraklarındaki ilk yıllarını teşkil eden bu süreçte henüz Osmanlı Türkçesi bilmediğini varsayarak, defterin Fransızca olan kısmını bizzat kaleme aldığı ve ona tercümanlık yapan Albay Abdi Bey'in de Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olan kısımları yazmış olduğu muhtemeldir.

Mustafa Celâleddin'in, müstahkem mevki modelinin kurulmasının tamamlanmasından kısa bir süre sonra Mehmed Sadık Paşa'ya göndermiş olduğu bir mektubunda yer alan: *"en geç dört ay içinde bütün işlerimi bitirdikten sonra bana Albay ile Harput'a uğrayarak oradan İstanbul'a geleceğim. Ben kendime olan güvenle zamanımı iyi değerlendirip, her şeyden yararlanmaya çalışacağım, Paşaların vaat ettikleri iyi hal kâğıtları belki bana yardım eder"*²⁷ sözleri, Paşa'nın İstanbul'a dönmek arzusunu ortaya koymaktadır.

Bahsi geçen mevki modelinin tatbik edilmesiyle birlikte Albay Abdi Bey'e İstanbul'a döndüğünde Paşalık unvanının verilecek olması, söz konusu savunma sisteminin hayata geçirilmesinde kuşkusuz en büyük payın sahibi olan Mustafa Celâleddin'in de bu başarıdaki payının verilmesine vesile olmuştur. Neticede Mustafa Celâleddin hakkında komutanları tarafından yazılan iyi hal kâğıtları onun ordudaki konumunu yükseltmesinde önemli bir etki yapmıştır. Nitekim 1852 yılının hemen başlarında Abdi Bey, Paşa olduktan sonra Mustafa Celâleddin'e yardımcı olmuş ve genelkurmayda görevlendirilmesini sağlamıştır²⁸.

26 Latka, *age.*, s. 21.

27 Latka, *age.*, s. 21.

28 Latka, *age.*, s. 21.

Emekliliğe Sevk Edilmesi ve Tekrar Göreve Çağrılması

Mustafa Celâleddin Paşa 1870-1871 yılları arasında Mirliya rütbesi ile Yenişehir²⁹ Fırka-i Askeriyesi Kumandanı³⁰ iken, kendi iradesi dışında iki bin kuruş maaşla emekliliğe³¹ sevk edilmiştir³². Bunda en önemli rolü oynayan şahıs, Hüseyin Avni Paşa'dır. Hüseyin Avni Paşa'nın Mustafa Celâleddin Paşa'yı *yabancı gazetelere siyasi içerikli yazular yazması gerekçesi ile* sadarete şikâyeti sonucu 17 Mayıs 1871 tarihinde Paşa emekliliğe sevk edilmiştir³³. Aslında bir tavsiye olarak saraya sunulmuş olan Hüseyin Avni Paşa'nın teklifinin padişah Sultan Abdülaziz tarafından işleme konulmuş olması dikkat çekicidir.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlu Enver Celâleddin Paşa, yazdığı eserinde Hüseyin Avni Paşa'nın bu girişimini yasaya aykırılık olarak değerlendirmekte, Hüseyin Avni Paşa'nın Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'ya³⁴ ve onun bütün adamlarına kin beslediğini ifade etmekte, bu emeklilik hadisesinin kişisel bir kinin sonucu olduğunu belirtmektedir³⁵.

Osmanlı Devleti'nin askerî tarihinde müstesna bir yeri olan ve modern Türk ordusunun kurucularından olan Hüseyin Avni Paşa, sahip olduğu kin ve hırsının

29 Günümüzde, Yunanistan'ın Tesalya Bölgesi'nin en büyük şehri olan Larissa adını taşımaktadır.

30 *Basiret*, 7 Safer 1288/28 Nisan 1871, nu. 3.

31 Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ordu personelinin emeklilik işlemlerine dair yapılan düzenlemelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Yunus Özger, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekaüt Kanunnamesinin Tahlili", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 201-237.

32 BOA, İ. DH., 632/43962. Mustafa Celâleddin Paşa'nın 18 Mayıs 1871 tarihinde istifasını sunduğu ve 3 Mart 1872'de görevi bıraktığına dair bilgiler de bulunmaktadır (Latka, *age.*, s. 45). Ancak söz konusu istifa dilekçesine ulaşamamış olmamızdan ve belirtilen tarihlerin Paşa'nın emeklilik tarihinden bir yıl sonrasını işaret etmesinden ötürü bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

33 BOA, İ. DH., 632/43962.

34 Hırvatistan'ın Plaški kasabasında doğan ve asıl adı Michel Lattas (1806-1871) olan Ömer Lütfi Paşa, Macar ya da Frenk Ömer Paşa olarak da tanınmıştır. 1827 yılında Avusturya'da harp okulu öğrencisiyken Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Sultan Abdülmecid'e hocalık yapmış ve askeriyenin yeniden yapılanmasında tercüman olarak seraskerlik mütercimliğinde görev yapmıştır. 1848 Macar ve Leh mültecileri meselesinin çözümünde katkıları olmuş ve Haziran 1849'da vezir rütbesiyle Rumeli Ordusu müşirliğine getirilmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) başladığında Tuna cephesinde görevlendirilmiş ve buradaki başarılarından ötürü "Serdar-ı Ekrem" unvanına layık görülmüştür (Abdullah Saydam, "Ömer Lütfü Paşa", *TDVİA*, C 34, s. 74-76; Abdurrahman Şeref, *Tarih Söylüşleri (Müşahabe-i Tarihiye)*, sad. Mübcecel Nami Duru, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980, s. 178; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C 1-6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

35 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 7-10.

meşhurluğuna vurgu yapılırken “deve kını”³⁶ yakıştırması ile vasıflandırılmıştır. Hüseyin Avni Paşa, bir kimseye kızdığında ona insaf etmeksizin ağır bir darbe indirmekten çekinmez bir kimse olarak tasvir edilirken, yine sahip olduğu makam hırslının bir ürünü olarak, iktidar sahibi kimseleri çekemediği, kendisine rakip olarak gördüğü kişilerin kariyerlerinde engellerle karşılaşmalarına neden olduğu rivayet edilmektedir³⁷. “*Kalbinde kinden başka hiçbir duyguya yer vermeyen Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın*”³⁸, Mustafa Celâleddin Paşa gibi iyi eğitilmiş ve askerlik mesleğinde kabiliyetli bir şahsı, sırf yabancı gazetelere demeç verme iddiasıyla, henüz 44 yaşında iken emekliye sevk etmesi³⁹, Paşa'ya atfedilen kişisel hırsa kurban gitmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Jerzy S. Latka, Mustafa Celâleddin Paşa'nın emekliliğe sevk edilmesinde siyasi baskıların da etkili olduğunu ileri sürmektedir. Latka, Osmanlı Devleti'ne iltica edip çeşitli üst düzey memuriyetlere getirilen Polonyalı mültecilerin Rusya'nın tarihî emellerine aleyhtarlıkları sebebiyle, İstanbul'da Rus Büyükelçisi olan meşhur İgnatyev'in yakın takibinde olduklarını ve birçoğunun önemli görevlerden uzaklaştırıldıklarını ifade etmektedir⁴⁰. Burada bir detayın vurgulanması gerekir. Rusya her ne kadar ilk etapta Lehistan'da yaşanan 1846-1848 yılları arasındaki ihtilale katılıp akabinde Osmanlı Devleti'ne iltica eden kişileri savaş suçlusu olarak nitelendirmişse de Rusya'nın esas gâilesi mültecilerin İstanbul'da kurmuş oldukları “Doğu Acentesi” ya da “Şark Ajansı”⁴¹ olarak anılan politik birliğe katılıp Rusya'ya karşı faaliyet yürüten kişileri etkisiz hale getirmek olmuştur. Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu oluşuma ve ideolojilerine bir bağlılığı söz konusu olmasa da mahalli basında Rusya aleyhinde yazmış olduğu kritikler Rus aleyhtarlığı düşüncesini destekler niteliktedir⁴². Buna ilaveten mültecilerden teşkil olunup

36 Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014, s. 24-25.

37 Uysal, *agt.*, s. 24-25.

38 Fethi Tevetoğlu, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1988, s. 16.

39 Uysal, *agt.*, s. 24-25.

40 Latka, *age.*, s. 26.

41 Osmanlı Devleti'ndeki Leh mültecilerin lideri olan Prens Adam Czartoryski'nin girişimiyle kurulan bu temsilciliğin yöneticiliğini de yine Prens A. Czartoryski'nin telkiniyle, Ekim 1841'de Osmanlı Devleti'ne gelen Michal Czaykowski (Mehmed Sadık Paşa) üstlenmiştir. Fransa'da kurulmuş olan Hotel Lambert'in Şark Ajansı'nın temsilciliğini yürüten Mehmed Sadık Paşa, 1851 yılına kadar bu görevini sürdürmeye devam etmiştir (Metin Ünver, “Wanda Ya Da Mehmet Sadık (Çayka) Paşa'nın Türkiye Anekdotları”, *Tarih Dergisi*, S. 65, 2017/1, s. 105).

42 Jerzy S. Latka, *age.*, s. 27.

Kırım Harbi'nde (1853-1856) Rusya'ya karşı faaliyet gösteren “Kazak Askerî Süvari Alayı” da 1869'da ilga edilene kadar Rusya'nın yakın takibinden hemen hiç çıkmamıştır⁴³. Bu tespitlerden sonra, Mustafa Celâleddin Paşa'yı emekliliğe sevk eden Hüseyin Avni Paşa ile Rus Büyükelçisi İgnatyev'in bu konuda bir fikir birlikteliğinde bulunup bulunmadıklarına dair somut bir veriye ulaşamamış olmamızdan ötürü herhangi bir iddiaya yer veremeyeceğiz. Nitekim Hüseyin Avni Paşa'nın rakibi olarak nitelendirilen Mahmud Nedim Paşa'nın (Nedimof) bu dönemdeki Rusya hayranlığı, İgnatyev ile olan yakın ilişkilerine de sirayet etmiştir. Bu husus göz önünde bulundurulduğunda böyle bir fikir birlikteliğinin husule gelmiş olma düşüncesi birbirine rakip olan iki paşanın Rus elçisi İgnatyev ile dostluk kurabilmesi zayıf bir ihtimal olarak durmaktadır.

Emekliliğe Sevk edilmesinin ardından ailesi ile birlikte İstanbul'a yerleşmek üzere Yenişehir'den ayrılan Mustafa Celâleddin Paşa, küçük oğlu Ali Seyfi Bey'in vefatı nedeniyle, on ay süren emeklilik süresinin yaklaşık dokuz ayı boyunca evinden çıkmamıştır⁴⁴.

Hüseyin Avni Paşa, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasından sonra, 9 Eylül 1871'de azledilerek memleketi Isparta'ya sürgün edilmiştir⁴⁵. Enver Celâleddin Paşa'nın aktardığı üzere, Mustafa Celâleddin Paşa'ya bu tarihten sonra Serdar-ı Ekrem Hacı Mehmet Paşa'nın⁴⁶ arabuluculuğu sayesinde rütbesi iade edilmiş, Paşa İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesine⁴⁷ atanmıştır⁴⁸.

Basiret ve Courier D'orient Gazetelerindeki Rolü

Mustafa Celâleddin Paşa, 1870 yılında Şumnu'dan İstanbul'a döndükten sonra, aynı yıl içerisinde Manastır'a tayin edileceği tarihe kadar, İstanbul'da kalmıştır. Paşa, İstanbul'da bulunduğu bu kısa süre içerisinde Basiret gazetesinin yayın kurulunda yer almıştır. Bu dönemde *Basiret* gazetesi yayın kurulu, Başyazar

43 Musa Gümüüş, “Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı”, *Turkish Studies*, C 5/ S. 3, 2010, s. 1370.

44 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 10.

45 Meltem Valanova, *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 7.

46 Oğlum Sâmih Bey'e adlı mektupta adı geçen paşaya ve ara buluculukta oynadığı role ilişkin başka bir bilgi bulunmamaktadır.

47 Genelkurmay (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 260.

48 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 10.

Suphipaşazade Ayetullah Bey, Mustafa Celâleddin Paşa, İsmail Efendi, Halet Bey ve Polonez Karski'den oluřmaktaydı⁴⁹.

1870 yılında Prusya-Fransa Savaşı başladığında *Basiret* gazetesi yayın kurulu toplanmış ve bundan sonra gazetelerinde çıkacak olan yazılarda nasıl bir yol izleneleceği grşlmştş. Kurulda ilk olarak, iki büyük devlet arasında çıkan bu savaşa yönelik gazeteye gelen telgraflar konu olmuş ve bir gazete için iki taraftan birini tercih etmeden, tarafsız orta bir yol tutulması fikri ortaya atılmıştır. İkinci olarak Mustafa Celâleddin Paşa söz alarak şöyle konuşmuştur.

“nc Napolyon tarafından gelmekte olan telgraflarda, askerime İmparator Vilhelm'in sarayında çorba iireceğim, Kraliçe Ogsta'nın salonunda dans ettireceğim diyor. Prusyalılardan gelen telgraflarda dn filan yerde meydana gelen kanlı bir çarpışmada bizden  yüz l ve bir o kadar da yaralı, Fransızlardan on l ve sekiz yaralı verilmiş ise de Allah'ın yardımıyla galibiyet bizim tarafta kalmıştır diye yazılmaktadır. Prusyalılarda gerçekçi bir tutum görülüyor. Bu hâlda bizim de tutacağımız yol Prusyalılarınki gibi olmalıdır”⁵⁰.

Bunun zerine Ayetullah Bey, Napolyon'un şöhretinin dünyanın dört bir yanına aksettieği ve Osmanlı hkmetinin Fransız politikalarına taraftar olduğu bir dönemde Prusya'yı destekleyecek olmanın gazete yazarlarını bir felâkete sürükleyebileceği endişelerini dile getirdikten sonra Mustafa Celâleddin Paşa'nın fikrini kabul ettiğini beyan etmiřtir⁵¹. Yayın kurulundaki bu değerlendirmeler neticesinde yazarların çoğu Mustafa Celâleddin Paşa'nın nerisinin *Basiret* için doğru bir yol olacağını belirtmişlerdir. şu hâlda Mustafa Celâleddin Paşa'nın, gazetenin savaştan Prusya'yı destekleme çizgisine gelmesinde başrol oynadığı söylenebilir.

Basiret gazetesine Prusya-Fransa Savaşı'na ilişkin olarak Mustafa Celâleddin Paşa'nın da yazılar göndermiş olduğuna dair bazı ipuçlarını takip etmiş olmamıza rağmen doğrudan doğruya Mustafa Celâleddin Paşa'nın imzası ile yayımlanmış bir yazıya rastlayamadık. Bunun dışında kesinlik arz etmemekle birlikte Paşa'ya ait olabileceğini düşündüğümüz “*Asâkir-i şahâne şâbitanından Bir şat Tarafından Gelen*

49 *Basiretçi Ali Efendi, İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 118.

50 *Basiretçi Ali Efendi, age.*, s. 118-119.

51 *Basiretçi Ali Efendi, age.*, s. 119.

*Varakadır*⁵² başlıklı birkaç yazı bulunmaktadır. Bu yazılarda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın fikirleriyle paralellik arz eden hususların varlığı göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak, doğrudan bir sebep olarak görmek mümkün olmasa bile, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Basiret'in yayın politikasındaki etkisi, Osmanlı-Alman yakınlaşmasının şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Basiret gazetesinin yayın politikası üzerindeki rolü dışında, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Courier d'Orient gazetesinde de yazılar yazmış olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Mayıs 1871'de Mustafa Celâleddin Paşa'yı emekliliğe sevk eden Hüseyin Avni Paşa'nın gerekçeli raporunda, Mustafa Celâleddin Paşa'nın "*ecnebi gazetelerine birtakım bendler derc ve neşr ettirmekte olduğu*"⁵³ ifadesine yer vermiş olması da göz önünde bulundurulduğunda, Paşa'nın Courier d'Orient gazetesine yazılar göndermiş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Yusuf Akçura da bunu teyit doğrultuda beyanda bulunmaktadır⁵⁴.

Osmanlı basınında alışlageldiği üzere, bir gazetede yazılmış olan çarpıcı yazıların yerli ve yabancı diğer gazetelerde de aynen nakledildiği bilindiği gibi, Paşa'nın Courier d'Orient⁵⁵ gazetesindeki yazılarının diğer gazete sahipleri tarafından Türkçeye çevrilmiş olarak yayımlanmış⁵⁶ olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Paşa'nın 1869 yılında yayımlanan *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı eserinin Corurrier d'Orient gazetesi matbaasında basılmış olması da Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu gazete ile iletişim halinde olduğuna bir işarettir. Ancak yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi ilgili yazıların bir imza ile neşredilmemiş olması sebebiyle Mustafa Celâleddin Paşa'ya ait olduğunu söyleyebileceğimiz bir yazıya rastlayamadık. Paşa'nın söz konusu yazılarını tespit etmenin zorluğu nedeniyle onun fikirlerinin gazetelere nasıl yansımış olduğunu tespit etmek güçtür.

52 "*Asâkir-i Şahâne Zâbitanından Bir Zat Tarafından Gelen Varakadır*" başlıklı yazılar için bkz. *Basiret*, 28 Zilkade 1286/1 Mart 1870, nu. 28; *Basiret*, 14 Zilhicce 1286/17 Mart 1870, nu. 37; *Basiret*, 23 Zilhicce 1286/26 Mart 1870, nu. 42.

53 BOA, İ. DH., 632/43962.

54 Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul 1978, s. 57.

55 "Doğu Postacısı" anlamına gelen *Courrier d'Orinet* gazetesi, 1854 yılında İstanbul'da Fransızca olarak çıkarılmaya başlanmıştır. 1860 yılı sonları ya da 1861 yılı başlarında İtalyan Asıllı Mazzini-Garibaldi jönlerinden biri olan Jean Pietri'nin idaresindeki gazete, bu dönem Osmanlı basınında önemli bir yere sahipti (Necatî Çavdar, *Muhbir, Osmanlı Basınının Sıvri Dili*, Kriter Yayınları, İstanbul 2017, s. 20-21).

56 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyuş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 304; İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 70.

Les Turcs Anciens Et Modernes⁵⁷ Adlı Eseri

Mustafa Celâleddin Paşa'nın 1869 yılında Courier d'Orient gazetesi matbaası tarafından Fransızca olarak basılan ve "Le Sultan Abdul Aziz Khan"⁵⁸ ithafı ile Sultan Abdülaziz'e *Les Turcs Anciens et Modernes* adlı kitabının ikinci baskısı da 1870 yılında Paris'te yayımlanmıştır. Eser bir bölümden müteşekkil olup 362 sayfadan ibarettir. Eser 2013 yılında Güven Berker tarafından Türkçeye çevrilerek 2014 yılında Kaynak Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Eser, muhtevası bakımından tek bölümden müteşekkildir. İlk etapta "Eski Türkler", yani Türklerin ırk bakımından asılları üzerinde son derece detaylı incelemelere yer verilmektedir. Eserin büyük bir kısmı "Modern Türkler"e, yani Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılmıştır. Mustafa Celâleddin Paşa, kitabın Önsözünde şu ifadelerle yer vermiştir:

"Türkiye'nin değişik illerinde geçirdiğim yirmi yıl boyunca, Osmanlı halkına, yaşamına, emeğine, fikirlerine yürekten bağlandığım için, onu tanıma ve sevmeye zamanım oldu. Bugün bu millet, bazı eğilimlerin, bazı sömürülerin ve bazı yanlış düşüncelerin yol açtığı sıkıntılarla karşı karşıya bulunduğundan, yazarlık deneyimimin yetersizliğine rağmen, kanaatlerimi sergilemek üzere yayımlamakta tereddüt etmiyorum. Bu işi Türkleri savunmak için olduğu kadar, gönüllü olduğum için de üstleniyorum. Gördüklerimi ve gözlemlediklerimi dile getirmek benim için yeterlidir. Bu içten ve tarafsız denemenin, ikinci vatanımın yurttaşlarının, yazgısının düzelmesine ve Doğu'daki gelişme hareketinin kolaylaşmasına katkıda bulunması dileğiyle"⁵⁹

Eserde; "Eski Türkler" (Birinci Bölüm, İkinci Bölüm), "Osmanlılar", "Reform veya Tanzimat", "Reformun Kötülükleri", "Müslümanlık", "Haremler", "Yasalar", "Rüşvet Alma", "Türkiye Hristiyanları" (Ermeniler, Bulgarlar, Grekler), "Türk Ordusu", "İlkeler", "Halk Meclisleri", "Eyaletlerin Örgütlenmesi veya Vilayetler", "Millî Temsil", "Yerel Sorunlar", "Türkiye'nin Değişmez Anayasası ve Geleceği" (Kurucu veya Yapısal Yasalar, Millî Meclisin Öngörülen Çalışmaları), "Avrupa'nın Görevi" (Avrupa ve Turo-Aryanizm) ana ve yan başlıkları yer almaktadır.

"Eski Türkler" kısmının girişinde "*Bir milleti derinlemesine incelemek için, varoluşunun*

57 Eski ve Modern Türkler.

58 Mustafa Celâleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, Paris 1870.

59 Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, çev. Güven Berker, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.

*değişik dönemlerinde gözlemek gerekir; dolayısıyla geçmişinin bilinmesi, bu inceleme için kaçınılmaz bir şarttır*⁶⁰ ifadelerine yer veren Mustafa Celâleddin Paşa, Türklerin aslına ilişkin açıklama ve kuramlarını, eserinin girişi için “kaçınılmaz” olarak değerlendirmiştir.

Eserinin bu kısmında, Türk ulus bilincinin ve ulusal duygusunun henüz doğmamış olduğu bir döneme tekabül eden 1869 yılında Türklerden *başlı başına bir halk*⁶¹ olarak söz eden Mustafa Celâleddin Paşa, Fransız, Alman, Leh, Rus⁶², Yunan⁶³ ve Latin⁶⁴ kaynaklarına dayanarak⁶⁵ Türklüğün tarihine ilişkin yorumlarda bulunmuştur. Paşa'nın bu konudaki en çarpıcı tespiti, Türklerin ırk olarak Hunların veya Moğolların akrabası oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışmasıdır⁶⁶. Bu tespitini yaparken de Türklerle “Ariani” kavimler arasındaki ırk yakınlığı konusuna yoğunlaşan⁶⁷ Paşa, Türklerle Avrupalıların “Turo-Aryan” adı verilen bir ırkın üyeleri olarak aynı ırka mensup olduklarını⁶⁸, bu iki etnik unsurun köken itibarıyla akraba olduğunu iddia etmiştir.

Mustafa Celâleddin Paşa'ya göre, Aryan olan Osmanlı Türkleri, İslam dinine geçtikleri için köklerini unutmışlardır. Türkler, Turanî kavimlerin bir kısmı ile İslamiyet'i benimsediklerinde Sami bir medeniyetle birleşmişlerdir. O'na göre, Batı medeniyetini kuranlar “Turo-Aryan”lardır, dolayısıyla Batı Medeniyeti Türklerin de eseri sayılmaktadır⁶⁹. Paşa'ya göre, Türklerin bu medeniyete tekrardan girecek olmaları eski medeniyetlerine geri dönmekten başka bir anlam ifade etmemektedir⁷⁰. Batı'nın düşünce hayatının ve tekniğinin Türkler tarafından kabulüne yönelik

60 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 43.

61 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 198?, s. 25.

62 Yusuf Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 320.

63 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 44.

64 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 90.

65 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 320.

66 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 28.

67 Turan, *age.*, s. 26.

68 Özgür Çağış, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014, s. 26.

69 Mustafa Celâleddin Paşa, *age.*, s. 25.

70 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 323.

çıkarmalarda bulunan Mustafa Celâleddin Paşa⁷¹, kadın hürriyetine değinerek, Türk kadınlarının açılmasına⁷² yönelik olarak zamanının çok ötesinde fikirler ortaya atmıştır. Paşa, 19. yüzyılda ortaya çıkan İndo-Germen, daha sonraki adıyla Hint-Avrupa dilleri kuramına karşılık olarak, Turo-Aryanizm kuramını çok ilginç örneklerle, Latince ve Grekçe kıyaslamalarıyla ortaya koymuştur.

Yusuf Akçura, Mustafa Celâleddin Paşa'nın Türklerin kökeni üzerine geliştirmiş olduğu kuramına ilişkin olarak "muellifin *Türk-Ariyanizm nazariyesini bina ederken sağlam malzeme istimal etmiş olduğunu iddia müşküldür. Lisanî delillerinin bir haylisi sathî bir tenkide bile tahammül edemez*"⁷³ şeklindeki yorumu, bu eserin asıl öneminin yazarının amacıyla açıklanması gerektiğine işaret etmektedir. Türkçülüğün ve Türkoloji araştırmalarının tarihi üç asır evveline dayanıyor⁷⁴ olsa da Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserin asıl önemi, "...bütün Türklük ve Türkçülük hakkında Avrupa menabünden alınıp şöyle böyle Avrupa usulleri takip edilerek Osmanlı Türkleri arasında yazılan ilk eser"⁷⁵ şeklindeki ön kabulden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz üzere, *Eski ve Yeni Türkler* adlı eser iki ana eksene sahiptir. Birincisi, Türklerin kökeni ve Türk tarihi üzerinedir. Mustafa Celâleddin Paşa'nın "Turo-Aryan" fikri, kitabının yayımlandığı tarihteki siyasi gelişmelere göre yorumlandığında, Balkan toplumları arasındaki birliği tehdit eden etnik ayrılıkların aslında var olmadığını göstermek⁷⁶ istediği ve Osmanlı Türklerine olan düşmanlığı azaltmak suretiyle topraklarının önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Balkanlar'da⁷⁷, daha fazla isyan yaşanmamasını hedeflemiş olduğu aşikârdır.

İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişimini inceleyerek bilhassa 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketine katkıda bulunmaktadır. Mustafa Celâleddin Paşa, eserinde Osmanlı Devleti'ndeki yirmi yıllık yaşamı boyunca (1849-1869) gözlemleyip tespit etmiş olduğu aksaklıkları gündeme getirerek son derece ileri görüşlü çözümler öne sürmüştür. Eserde genel olarak ele alınan konuların ve saptamaların önemini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderi Mustafa Kemal

71 Ülken, *age.*, s. 292.

72 Latka, *age.*, s. 30.

73 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 322.

74 Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara 1977, s. 30.

75 Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 322.

76 Turan, *age.*, s. 26.

77 Bu dönemde Balkanlar'da meskün bulunan ve Türklerle harp eden ve edecek olan Ulahlar, Bulgarlar, Sırlar ve Rumlar gibi halklar kastedilmektedir (Akçuraoğlu, *Türk Yılı 1928*, s. 321).

Atatürk'ün bu eseri okuyup, üzerine notlar alarak ve bazı kısımlarının da altını çizerek önemine vurgu yapmış olduğu tespitlerden de görmek mümkündür. Mustafa Kemal'in, eseri okurken altını çizmiş olduğu fikir cümleleri şunlardır:

a) “Türkiye’ye yerleşmiş kavimlerin genellikle Âriler’den geldiği, bunlardan bir kısmının da Türk olduğu ya da Türk sayılabilecekleri, hükümdarların kültürel etkinliklerinde bu köken ve kan bağılılığının rol oynadığı”⁷⁸.

b) “Türklerin uygarlık dışı bir kavim olduğu yolundaki suçlamaların yanlışlığı, Haçlı Seferleri döneminde Latinler Orta-Doğu’ya geldiklerinde Türklerin Arap uygarlığını koruyan bir yaşam düzeyinde oldukları”⁷⁹. Dikkat edilecek olursa, Türklerin dünya medeniyetine yapmış olduğu katkılara ve büyük bir kavimler ailesinden gelmiş olduklarını belirten Mustafa Celâleddin Paşa, 19. yüzyıl Osmanlı Türklerinin kendilerine olan güveni yeniden kazanmaları⁸⁰ için geçmişteki güçlerinden ilham almaları gerektiğini ortaya koyan isabetli bir hatırlamada bulunmaktadır.

c) “Halifelikğin Osmanlı tarihinde olumsuz etki yaptığı, Halife sanımı alan sultanların kendi programlarını, tarihsel işlevlerini ihmal ettikleri”⁸¹ düşüncesiyle, Osmanlı Devleti’nin bünyesine halifelik katmakla, kendi ulusal gelişimini engellediği.

d) “Türk bilgilerinin Arapça adlar taşıdığı, Arap alfabesinin Türkçenin yapısına uygun olmadığı”⁸². Türkçenin son derece zengin bir dil olduğunu ifade eden Mustafa Celâleddin Paşa, Arap harflerinin Türk dilinin karakterine uygun olmadığını ve Arap harflerinin Türk dilindeki çok sesliliği karşılayamadığını belirtmektedir. Bu nedenle Türk dilinin yeniden düzenlenerek Farsça ve Arapça kelimelerden arındırılması ve harflerin değiştirilmesini öneren Mustafa Celâleddin Paşa’nın, vaktiyle Oğlu Enver Celâleddin’e yazmış olduğu mektuplarda Fransız harfleri ile Türkçe kelimeler kullanmış olması⁸³, Paşa’nın Türkçe konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Mustafa Celâleddin Paşa’dan sonra oğlu Enver Celâleddin Paşa da babasının fikirlerinden yola çıkarak, babasının fikirlerine bazı eklemelerde bulunmuştur.

78 Turan, *age.*, s. 26.

79 Turan, *age.*, s. 26.

80 Ülken, *age.*, s. 91.

81 Turan, *age.*, s. 26.

82 Turan, *age.*, s. 27.

83 Latka, *age.*, s. 30.

Babasının Sultan Abdülaziz Han'a sunmuş olduğu eseriyle, vaktiyle bir netice alamamış olduğunu ifade eden Enver Celâleddin Paşa, bu çalışmanın bazı kısımlarını temize çekerek ve bir de resim ekleyerek Sultan Abdülhamid'e takdim etmiştir⁸⁴. Enver Celâleddin Paşa, babasının eserinden beslenerek *Edebiyât-ı Umûmiye* dergisinde "Türklerin Aslı" başlıklı yazılar yayımlamıştır⁸⁵. Enver Celâleddin Paşa'nın söz konusu yazıları daha sonra 1984 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinin birinci cildinden altıncı cildine kadar Ayşe Şen tarafından çeviri yazı olarak yeniden yayımlanmıştır⁸⁶.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eserini yayımlamış olduğu tarihte saray tarafından bir değer görmemiş olması, bu dönemde Paşa'nın Osmanlı ülkesinde yerleşmesini arzuladığı Türkçülüğün hayat bulması için çok erken bir tarih olması ile açıklanabilir. Nitekim bu dönemde Türkçülükten ziyade tüm Osmanlı etnik unsurlarını tek çatı altında tutacağı düşüncesine dayanan Osmanlıcılık prensibi uygulanmaktaydı⁸⁷.

Paşa, 1869'da bu eserini yayımlamakla saray nezdinde bir netice alamamış olsa da Türk tarihinin uzun geçmişini ve büyüklüğünü ortaya koyan, dönemin Türkçü aydınları arasında en fazla tutunan yapıtlardan birisi *Eski ve Modern Türkler* olmuştur⁸⁸. Mustafa Celâleddin Paşa'nın dile getirmiş olduğu fikirler daha evvel Arthur Lumley Davids ve Joseph de Guignes gibi yazarların üzerinde durmuş olduğu bazı konularla paralellik arz etmektedir. Bununla birlikte tarih yazıcılığını Osmanlı tarihi veya İslam tarihi şeklinde tekelleştirmiş bulunan Osmanlı tarih yazıcılığında önemli bir değişimin göstergesi olmuşsa da bu konudaki asıl değişim, Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Tarih-i Âlem* adlı eseriyle gerçekleşmiştir⁸⁹.

Mustafa Celâleddin Paşa'nın bu eseri, dönemin Türkçü çevrelerinde okunup tartışılmasından başka güçlü bir etki yaratmamıştır. Ancak yıllar sonra eserin 1870 Paris baskısını incelemiş olan Mustafa Kemal Atatürk, bu eseri okurken de üzerine notlar alma alışkanlığını⁹⁰ sürdürmüş ve bazı sayfalara "dikkat", "çok

84 Enver Celâleddin Paşa, agm., s. 12.

85 *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C 2, 1917, nu. 2.

86 Ayşe Şen, "Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celâleddin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6", *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 1-6, 1984.

87 Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1985, s. 1395.

88 Turan, *age.*, s. 25.

89 Hanioglu, agm., s. 1395.

90 Turan, *age.*, s. 26.

mühim” gibi notlar düşmüşken, Paşa’nın etimolojik⁹¹ benzetme ve tahlillerde bulunduğu kimi sayfalarda da “yanlış”, “uyduruyor” gibi notlar düşmüştür. Özellikle de bu notlardan ve altını çizmiş olduğu satırlardan bu kitabı birkaç kez okuduğu anlaşılan Mustafa Kemal, Mustafa Celâleddin Paşa’nın Türklüğe vermiş olduğu hizmetlerinden ötürü, “*Bu Polonyalı gerçek altından anıta layıktır*”⁹² ifadesini kullanmıştır.

Sonuç

1848-1849 yılları arasında Lehistan devrimcilerinin Sultan Abdülmecid’in tavassutu ile Osmanlı Devleti’ne kabul edilmeleriyle birlikte bu devrimcilerin arasında özellikle mesleki eğitim almış teknisyen ve aydın kimselerin bulunması, 19. yüzyıl Avrupa milliyetçiliğinin Osmanlı yüksek sınıfı arasında fikri bir zemine oturmasına ve ulusalcı bir Batılılaşmanın başlamasına önayak olmuştur. Konstanty Borzecki, bu şahıslar içerisinde en faal ve yetkin isimlerden birisidir.

1849 yılı ortalarında Osmanlı Devleti’ne iltica eden Konstanty Borzecki, aynı yıl Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçmiş, Müslüman olmuş ve Mustafa Celâleddin adını almıştır. Paşa’nın askerlik mesleği profesyonel olarak 1849 yılında Osmanlı-İran sınırında tasarlayıp kurmuş olduğu müstahkem mevki modeli ile başlamıştır. 19. yüzyıl dünya tarihinin dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilen ulusçuluk kavramı ve bu kavramın güçlenmesi ile başlayan milliyetçi dalgalar, tüm imparatorlukları sarsmış ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nu da son derece etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Balkan halklarının da ulusalcı ayaklanmalara iştirak etmeleri üzerine imparatorluğun birçok yerinde isyanlar başlamıştır. 1853 yılının başlarından 1876 yılının sonlarına kadar aralıksız devam eden bu isyanların tümünde faal olarak vazife almış olan Mustafa Celâleddin Paşa, almış olduğu tüm vazifelerde başarılar kaydetmiş askerî bir deha olarak karşımıza çıkmaktadır. Azmi, cesareti ve kabiliyeti ile askerî makamların takdirini kazanan Paşa, katılmış olduğu tüm savaşlarda cephenin ön saflarında yer alarak Osmanlı Ordusu’na üstün yararlık göstermiş ve tüm rütbelerini savaş meydanlarında elde etmek suretiyle ferîk rütbesine kadar ulaşmıştır.

Mustafa Celâleddin Paşa, ikinci vatanındaki yaşantısı boyunca Osmanlı Devleti’nin kurumlarının teşkilatlanmasındaki aksaklıkları ve bozulmaları tespit edebildiği ölçüde mevcut olumsuzlukların iyileştirilebilmesi yahut tümüyle giderilebilmesi

91 Köken bilimi [tdk.gov.tr].

92 Grzegorz Michalski, “Eski Dostlar, Yeni Liderler: Türk-Polonya Diplomatik İlişkilerinin 600 Yılı”, [www.stambul.ms.gov.pl], (26.02.2018); Latka, *age.*, s. 41.

için, yazmış olduğu eserle Tanzimat sonrası Osmanlı modernleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olduğu tarihten itibaren yaşamının sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin bekası için çalışan Mustafa Celâleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler* adlı eseri dolayısıyla, çağımız yazarlarınca “şaşırtıcı derecede Türkçü” olarak nitelendirilmiştir. Elbette ki bu nitelendirme yalnızca Paşa'nın askerliği, sanatkârlığı ve fikirleriyle olmak üzere kişisel vasıflarının tümünü ikinci vatanına adanmış olmasıyla açıklanabilir. Eserindeki fikirleri ile zamanının çok ilerisinde hayat bulacak olan son derece önemli konulara da eğilmiş olan Mustafa Celâleddin Paşa, Türklerin medeniyete sunmuş olduğu önemli katkılardan bahsederek Osmanlı Türklerinin Avrupa ülkelerinin ilerleyişinden geri kalmaması için bilim ve teknik sahalardaki gelişmelere ayak uydurması gereğine vurgu yapmıştır. Osmanlı Devleti'ne Arap medeniyetinden aşılana kurumların etki ve tesirini değerlendirerek Türklük üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Arap alfabesinin Türk dilinin zenginliğini karşılayamadığını belirterek Türk dilinin Arap harflerinden arındırılarak Latin alfabesine geçilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Belki de ilk uygulamayı bizzat yaparak, 1870'li yıllarda Paris'te bulunan oğlu Enver Celâleddin'e Latin alfabesini kullanarak Türkçe mektuplar yazmıştır.

Eserinde, ulus bilincinin henüz oluşmaya başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nde ilk defa Türkçülükten bahseden fikirlere yer vermesi, Halifeliğin kaldırılması gerektiğini savunması, kadınların açılması, Türkçede Arap harflerinin kullanımının bırakılıp Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiği gibi fikirleri Cumhuriyet döneminde hayat bulmuştur. Bu bağlamda Mustafa Celâleddin Paşa yalnızca Osmanlı Devleti'ne olan hizmetleri ile değil Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne de fikirleriyle ışık tutmuş mühtedi bir Türk aydını olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.), 632/43962.

Taha Toros Arşivi (TTA)

Sürelî Yayınlar

Basiret gazetesi, 1871.

Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 1917.

Telif ve Tetkik Eserler

Akçura, Yusuf, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978.

Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, haz. Sadık Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Aygun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyuş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Çağış, Özgür, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.

Çavdar, Necati, *Osmanlı Basınının Sivri Dili Muhbir*, Kriter Yayınları, İstanbul 2017.

Çelik Mehmet, *Enver Celalettin Paşa (1857-1919)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2013.

Değerli, Esra Sarıkoyuncu, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ataşeliğinden Ölümüne Kadar Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Demir, Hakan, “Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan ‘Nacertanije Planı’ (1840-1844)”, *AVİD*, C II/ S. 1, 2013, s. 271-310.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lúgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.

Enver Celáleddin Paşa, “Oğlum Sámih Bey’e”, *Tarih ve Toplum*, C 1/ S. 1, 1984.

Gümüş, Musa, “Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski) ve Osmanlı Devleti’nde Kazak Süvarî Alayı”, *Turkish Studies*, C 5/ S. 3, 2010, s. 1362-1375.

Hanioglu, Şükrü, “Siyasal Akımlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1381-1399.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005.

Kara, Gülnar, *Polonezköy’ün Kurucularından Çaykovski Mehmed Sadık Paşa’nın Osmanlı Amları*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

Kılıçaslan, İdris, *Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine Göre Türk-Alman İlişkileri (1933-1945)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, ev. Şevket Serdar Türet, Pekin Ertem, Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

Latka, Jerzy S., *Lehistan’dan Gelen Şehit*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1987.

Mustafa Celáleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, ev. Güven Berker, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

Mustafa Celáleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, Paris 1870.

Odabaşı, İ. Arda, “Mustafa Celálettin Paşa, Eski ve Modern Türkler”, https://www.academia.edu/8205033/mustafa_celalettin_pasa_ve_eski_ve_modern_turkler

Orkun, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara 1977.

Özbaş, Zuhale, *XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran Sınır Diplomasisinde Caf Aşireti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Özger, Yunus, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Kara ordusunda Emeklilik İşlemlerine Dair Yapılan Düzenlemeler ve 1881 Tarihli Tekáüt Kanunnamesinin Tahlili”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 201-237.

Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, *Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya*, Buluş Matbaacılık, Ankara 2003.

Sarıkcıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Saydam, Abdullah, “Ömer Lütfü Paşa”, *TDVİA*, C 34, s.74-76.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, C 1-6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şen, Ayşe, “Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celalettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 1-6, İstanbul 1984.

Şeref, Abdurrahman, *Tarih Söyleşileri (Müsahebe-i Tarihiye)*, (sad. Mübeccel Nami Duru), Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980.

Tevetoğlu, Fethi, *Süleyman Paşa Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Topaktaş, Hacer, “Polonezkoy (Adampol) (1842-1922)-Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat”, *Belleten*, C LXXIX/ S. 284, 2015, s. 283-320.

Toros, Taha, *Nazım Hikmet*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005.

Turan, Şerafettin, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2009.

Uysal, Mustafa Ali, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2014.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Ünver, Metin, “Wanda Ya Da Mehmet Sadık (Çayka) Paşa'nın Türkiye Anekdotları”, *Tarih Dergisi*, S. 65, 2017/1, s. 97-118.

Valandova, Meltem, *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Yerlikaya, İlhan, *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Elektronik Kaynaklar

www.stambul.ms.z.gov.pl/

<http://bellek.sehir.edu.tr/Pages/Taha-Toros.aspx>

<https://www.tdk.gov.tr>